

Kraštovaizdžio skaitymas su patirties žodynu

Vykintas VAITKEVIČIUS

Šiame straipsnyje kraštovaizdis yra lyginamas su primarginta knyga, kurios skaitytojas rankose laiko iš archeologo atminties, užrašų ir nuotraukų sutelktą patirties žodyną. Pirmajame skyriuje apžvelgiamas Lietuvos kraštovaizdis, pabrėžiama vietovardžių ir vandenvardžių svarba, daug dėmesio skiriama vietiniams žmonėms, laikant juos neatsiejama kraštovaizdžio dalimi. Antrasis skyrius skirtas įvairiapusiems vietų tyrinėjimams, remiantis autoriaus patirtimi.

Tiriamasis dalykas – kraštovaizdis ir vietos. Jų pažinimas remiasi akademinė ir vietinių žmonių (atitinkamai rašytine ir sakytine) tradicija. Pirmą kartą ieškoma jų dermės, parodoma, kaip vietinė tradicija, artima paties autoriaus patirčiai, plečia kraštovaizdžio tyrinėtojo akiratį, siūlo naujas temas ir būdus joms pažinti. Prieinama prie išvados, kad tokia kraštovaizdžio tyrimų galimybė yra svarbi ir perspektyvi.

Prasminiai žodžiai: Lietuvos kraštovaizdis, vietos, lauko tyrimų metodai, patirtis

Kraštovaizdžio sąvoka kyla iš olandų tapytojų epochos. Jų paveikslai ne tik ugdė estetinį skonį, bet ir buvo pirmieji mėginimai aprėpti kraštovaizdį, išsaugoti jo detales, sujungti supančios aplinkos formas ir spalvas su žmogaus pasauliu bei vidiniais kūrejo išgyvenimais.¹ XX a. viduryje britai, siekdami kraštovaizdyje atpažinti šalies istorijos pėdsakus, tiksliai juos apibūdinti ir datuoti, padėjo kultūrinio kraštovaizdžio tyrinėjimų pagrindus.² Ši tyrimų kryptis Lietuvą pasiekė vėluodama, taikomųjų kraštovarkos darbų pavidalu; keturi kaimo kraštovaizdžio istoriniai tipai (ikivalakinio, valakinio, vienkiemio ir kolūkinio kaimo) chronologine tvarka buvo išskirti remiantis jų erdvinės struktūros ir kompozicijos tyrimais, analizuojant iš esmės vien žemdirbystės ūkio raidą.³ Atkūrus Nepriklausomybę atsivėrė galimybės kompleksiskai tirti kraštovaizdį, tuo suskubo naudotis nedidelės lietuvių geologų, palinologų, archeologų, kultūros istorijos tyrėjų ir geografo grupės.⁴ Tuo pat metu gamtinis, kultūrinis, agrarinis, pramoninis, sakralinis bei daugelis kitų kraštovaizdžio aspektų buvo suvokiami siaurai, specializuotai ir tik pastaraisiais metais aplinkosaugininkai, kultūrinio kraštovaizdžio specialistai, įvairių meno sričių atstovai į kraštovaizdį vėl ragina žvelgti

ti kaip į nedalomą visumą, gamtos ir kultūros sąjungą, kuriai suprasti ir išsaugoti reikia ne vien mokslinių tyrimų ir teisės aktų, bet ir kiekvieno visuomenės nario sąmoningumo bei pastangų.

Archeologai kraštovaizdžio tyrinėtojai turi ypatingą galimybę kraštovaizdį tirti iki pat jo gelmių, pasirinkti norimą laikotarpį arba laikotarpius, vieną vertybių rūšį arba teritorinius paminklų kompleksus. Šiame straipsnyje kraštovaizdis nėra skirstomas į laikotarpius ar tipus. Jis lyginamas su primarginta knyga, kurios skaitytojas remiasi tam tikra patirtimi.

Patirtį visuomet sunku tiksliai ir nuosekliai aprašyti, nes ji sujungia akademinės žinias su nuojauta. Antra vertus, abi šios patirties dalys yra privalomos, objektyviai neįmanoma nustatyti, kuri iš jų svarbesnė. Straipsnyje glaustai aprašoma kraštovaizdžio knyga ir jos skaitytojui skirtas, iš archeologo atminties, užrašų ir nuotraukų sutelktas patirties žodynas.⁵

Straipsnyje kalbant apie vietas, jos yra suprantamos sykiu kaip tam tikras plotas ir kaip tam tikras tūris virš žemės paviršiaus arba po žeme. Taigi vieta vadinamas ir ežeras, kalva arba laukas su priešistoriniais kapais, ir medis, tekantis vanduo arba akmuo. Statiniai – namai, šuliniai, tvoros, koplytstulpiai arba kryžiai, priklausantys vietoms, yra nepaprastai glaudžiai su jomis susiję, tačiau reikalauja specialaus dėmesio ir jų temos autorius plačiau neišskleidžia.

I. KRAŠTOVAIZDŽIO KNYGA

Didžiojoje Lietuvos dalyje žemės paviršius formavosi paskutiniojo apledėjimo (35 000–10 000 m. pr. Kr.) metu, tačiau šis nepalietė arba mažai keitė pietrytinį Lietuvos pakraštį, kur apie Medininkus, Dieveniškės ir Dubičius išliko paskutinio tarpledynmečio (130 000–35 000 m. pr. Kr.) reljefo.⁶ Žinoma, kraštovaizdis kito ir vėliau. Antai vėjai pajūryje supustė Kuršių neriją, o daugelyje kitų Lietuvos vietovių – žemynines kopas. Pokyčius Šiaurės ir Vidurio Lietuvos žemės paviršiuje lėmė karstiniai reiškiniai, kurie Biržų – Pasvalio kraštui yra būdingi iki šiol.

Lietuvos dalijimas į fizines-geografines sritis⁷ yra glaudžiai susijęs su kultūros reiškinų geografija ir tie-

1. Pušis su 1863 (1868?) m. data ant sukilėlių kapo miške prie Šiulių kaimo (Kauno r.). 2012. Autoriaus nuotrauka.

siogiai ją veikia. Tą atskleidžia archeologinių kultūrų, baltų genčių, tarmių, tautosakos, liaudies architektūros, daugelio kitų etnografinės sričių tyrinėjimai.⁸ Ryšys tarp gamtinių arealų ir kultūros reiškinių yra akivaizdus: žemaičių ir aukštaičių tarmių plotai atitinka stambiausias kristalinio pamato zonas (Vakarų Lietuvos masyvo uolienų ir Rytų Lietuvos raukšlėtą), akmeningoje Baltijos aukštumoje pietryčių Lietuvoje paplitę pilkapiai, sukrauti iš akmenų, klėčių architektūriniai tipai susiję su Lietuvos dirvožemių sritimis, o vėjo malūnų žemėlapis – su žemumomis. Be to, ant senovės gyvenviečių kultūrinio sluoksnio dažnai auga labai derlingas dirvas mėgstantys lapuočiai: mažalapės liepos, kalninės guobos, paprastasis uosis, paprastasis klevas, o Nemuno vidurupyje, mineralinio vandens versmių krašte, gausu šventais laikomų šaltinių.

Kraštovaizdis – tarsi margas knygos raštas. Tuo lengva įsitikinti, žvelgiant į kultūrinių sluoksnių storymes vietose, kurios buvo naudojamos ilgesnį laiką, arba laikui bėgant žmonės ten vėl ir vėl sugrįždavo. Antai Mar-

gių akmens amžiaus gyvenvietė, vadinama Salos kalnu (Varėnos r.), pakartotinai apgyvendinta viduramžiais,⁹ Sūdėnų kapinyne (Kretingos r.) mirusieji buvo laidojami ankstyvajame (I tūkst. pr. Kr. pabaigoje) ir viduriniajame geležies amžiuje (IV–V a.).¹⁰ Mošoje (Trakų r.) senajo geležies amžiaus (III–IV a.) pilkapiai iš akmenų buvo sukrauti virš Brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvenvietės (I–II a.).¹¹ Pavyzdžiai iš XIX a. antrosios pusės – XX a. iliustruoja, kaip ūkinė plėtra keitė per šimtmečius nusistovėjusią Lietuvos kraštovaizdžio pusiausvyrą: per Sudotos ir Paduobės pilkapius (Švenčionių r.) buvo nutiestas geležinkelis Sankt Peterburgas–Varšuva, ties Kaunu užtventkas Nemunas apšėmė Rumšiškių ir nuskalavo Dovainonių, Guogų bei daugelį kitų piliakalnių, Ruklių viduramžių kapinyno vietoje (Utenos r.) sovietmečiu pastatyta lapių ferma.

Archeologiniai radiniai nepaprastai svarbūs piešiant istorinę kraštovaizdžio raidą ir datuojant jos etapus. Dažnai tai *vienintelė* galimybė tikrinti ir tikslinti kitų sričių tyrinėtojų – geografų, architektų, urbanistų ir istorikų keliamas hipotezes, formuluojamas prielaidas.

Nuo XIV a. pabaigos apie Lietuvos kraštovaizdį pasakoja istoriniai dokumentai – 1384–1402 m. Vokiečių ordino siųsti žvalgai aprašė Žemaitijos ir Lietuvos kelius.¹² XV–XVI a. Lietuvos Metrikos informaciją papildė XVI–XVIII a. dokumentai: teismų knygų įrašai, inventoriai, bažnytiniai ir daugelis kitų aktų.¹³ XVII a. viduryje Juzevas Naronovičius-Naronskis nubraižė Biržų kunigaikštystės, Svėdasų, Jašiūnų, Vyžuonų, Alantos ir kai kurių kitų Radvilų valdų žemėlapius.¹⁴ XVII a. vidurio ir XVIII a. pradžios detalių Lietuvos žemėlapių išliko Švedijos karo archyve.¹⁵ Nuostabu tai, jog istorinius faktus saugo ne tik pergamentas ir popierius, o rašytinė informacija nėra visiškai atsieta nuo geografinės vietos.

Kraštovaizdžio knygoje randama įrašų lotynų, lenkų, vokiečių, nuo XIX a. – ir lietuvių kalba. Tekstus, inicialus, heraldinius ženklus, datas ir pavienius skaičius saugo akmenys, medžiai, statinių mūras, įvairūs memorialiniai paminklai. Antai Salako – Dūkšto apylinkių (Zarasų ir Ignalinos r.) akmenys su ženklais, įrašais ir 1554 m. data, matyt, byloja apie Valakų reformos eigą.¹⁶ Pavardės ir datos, įrėžtos ant Joskaidų miško (Kretingos r.) koplyčios sienų mena šventvietės lankytojus,¹⁷ o 1863 m. data, išpjaustyta pušies kamiene prie Šiulių kaimo (Kauno r.), nurodo sukilėlių kapo vietą (1 pav.).¹⁸ Panašūs žymenys ant medžių, paprastai kryželiai, raidės, datos buvo pjausdami daugelyje 1944–1953 m. laisvės kovas menančių vietų miškuose.

Kraštovaizdyje užrašyta svarbi, tačiau maža informacijos dalis. Be to, gilyn į praeitį tokie ir panašūs įrašai virsta pavieniais ženklais arba simboliais, o kelių tūkstančių metų senumo žymenys dėl savo abstraktumo paprastai lieka tyrinėtojų neįminta mįslė. Antai akmenų su iškaltomis duobutėmis, būdingų bronzos, ankstyvajam ir senajam geležies amžiui (apie 1800 m. pr. Kr. – 350 m.), paskirtis ir reikšmė tebėra mokslinių ginčų objektas,¹⁹ nors estų archeologai pagrįstai teigia, kad šie akmenys susiję su senovės žemdirbystės vietomis (lydimais), paprastai guli galulaukėse, ant ežių, ganyklose.²⁰

Nuolat besikeičiantis miškų ir laukų santykis, tarytum gamtos ir kultūros tarpusavio varžybos, yra bendras visų istorinių Lietuvos kraštovaizdį keitusių veiksmų bruožas (2 pav.). Metalų naudojimas ir gamybinis ūkis, krikščionybės sukelta pasaulėžiūros kaita, karas ir maras, Valakų bei visos vėlesnės žemės reformos, keisdamos gyvenimą ir kultūrą, keitė ir miško bei lauko santykį, lėmė dirbamos žemės kiekį.

Keičiasi ir sausumos bei vandens apsemtų plotų santykis (3 pav.). Per amžius upių ir ežerų vandens lygio svyravimus lėmė klimato kaita, o žmonių mėginimai kasti kanalus, jungti upes ir išleisti ežerus būdingi jau istoriniams laikams. Antai XIV a. žemupyje Vilnia ėmė tekėti nauja vaga, apjuosdama Gedimino pilies kalną iš rytų; Trakų salos pilis XV a. pradžioje pradėta statyti kiek nuleidus Galvės vandens lygį. Ilgainiui tokio pobūdžio

2. Daubėnų kaimo laukai ir Joskaidų miškas (Kretingos r.), žvelgiant iš rytų. 2011. Autoriaus nuotrauka.

3. Elektrėnų marios – užlieta Strėva, Anykštų, Jagudžio, Puikino ir Dumbliuko ežerai, žvelgiant iš pietų. 2007. R. Kraujalio nuotrauka.

projektai įgijo vis didesnę mastą, o melioracijos epochoje, kuri Klaipėdos krašte ir Užnemunėje prasidėjo anksčiau nei kitur Lietuvoje, išaugo krašto sausintojų ambicijos.

Kraštovaizdžio knygos neįmanoma įsivaizduoti be vietų vardų – dešimčių, šimtų ir tūkstančių vietovardžių ir vandenvardžių. Dauguma jų niekada nebuvo užrašyti su tikslu išsaugoti, tačiau tradicijos dėka iki XX a. vidurio – antrosios pusės buvo perduodami iš lūpų į lūpas. Taigi ten, kur baigiasi rašytinė, prasideda sakytinė istorija. Jos mastą maža dalele leidžia įsivaizduoti faktas, jog XX a. pirmojoje pusėje režiniuose kaimuose būta kelių milijonų rėžių: dirvų, pievų, pelkių ir miškų; 1935–1937 m. pradinių mokyklų mokytojai ir girininkijų tarnautojai Lietuvoje (be okupuotos Vilniaus krašto dalies) užrašė apie 150 000 vietovardžių.²¹

Iš šio vardyno išnyra skirtinguose kaimuose pasikartojantys, vienodi arba giminingi vietų vardai: *Apluokas*, *Degimas*, *Desentina*, *Griaumedis*, *Ilgosios* ir kiti.²² Šie ir daugelis kitų vietų vardų remiasi lietuvių kalbos žodynu, skirtinguose kraštuose reikšdami tą patį: *Apluokas* – aptvarą prie namų gyvuliams paganyti, vešlį pievą prie upės; *Degimas* – išdegusią pievą, pelkę ar mišką; *Desentina* – dešimtinę, carinės Rusijos žemės ploto vienetą

(1,09 ha), mažžemio sklypą; *Griaumedis* – senų, išgriuvusių medžių mišką arba jo dalį; *Ilgosios* – ilguosius dirbamos žemės rėžius valakiniam kaimo. Ši perspektyva reikšminga – geras vietų vardų reikšmių žinojimas kompensuoja tai, ką sunku arba ko neįmanoma tyrėjui pastebėti akimis. Tai ypač svarbu tais atvejais, kuomet nėra kam nusakyti vienos ar kitos vietos prigimtį, papasakoti, kam ji priklausė ir kaip buvo naudojama.

Panaši prielaida, jog kultūra turi vardyną žemės vietoms vadinti ir dalis šių pavadinimų atspindi tam tikras, kartais vos įžvelgiamas taisykles, taikytina ir gyvenamųjų vietų vardams. Antai pagrįstai teigiama, kad skirtis tarp žodžių (kamienu) *laukas* ir *kiemas* gyvenamųjų vietų pavadinimuose (Biržų Laukas, Šilalės r., Domeikiemis, Kaišiadorių r. ir kt.) kyla iš ankstyvojo valstybės laikotarpio.²³

Archeologiniai, istoriniai ir kalbos duomenys leidžia manyti, kad iš genčių, žemių vardų ir atitinkamų asmenvardžių kilę pavadinimai Dainava (Šalčininkų r.), Kuršai (Telšių r.), Lietavėnai (dabar – Lylavėnai, Tauragės r.), Žemaitkiemis (Kauno r.), Žemėgala (Raseinių r.) ir kiti ženklina etninius paribius, kartais byloja apie baltų genčių slinktį, vidines migracijas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.²⁴

4. Jonas Mingėla ant savo namų slenksčio Vieštovėnuose (Plungės r.). 2011. Autoriaus nuotrauka

Apie istorinius dvarų centrus telkėsi kaimai, pavadinami pagal jų gyventojų užsiėmimą – dailidės, kalvio, kelio tarno, žirgininko, žvejo ar kurią kitą tarnybą. Tai Kalviai prie Lieponių (Trakų r.), Leičiai prie Sudervės (Vilniaus r.), istorinis Vilniaus priemiestis Žvejai, Kauno priemiestis Kaniūkai ir daugelis kitų. Čia pat minėtini upelių pakrantėse, vandens malūnų vietose paplitę *rudnios* (geležies gavybos ir apdirbimo vietos), *puškarnės* (geležies apdirbimo vietos, patrankų liejyklos), *tartokai* (medžio apdirbimo vietos), *papiernios* (popieriaus gamybos vietos) ir kiti panašūs pavadinimai.

Istorinių viensėdžių pavadinimai rėžinių kaimų užsieniuose ir miškuose paprastai saugojo ryšį su geografinė vieta: ežeru, pelke, mišku ar kalnu. Tokie pavyz-

džiai iš Labanoro apylinkių: Aukštasalė (*Аукитасали*), Juodapurvis (*Юдапурвисъ*), Padumbėlė (*Думблись*), Paelnis (*Эльнисъ*), Ščiurys (*Щура*), Vilkasalė (*Вильча Высна*) ir kt.²⁵

Tačiau daugumos kaimų pavadinimai kilo iš asmenvardžių – pirmųjų gyventojų arba savininkų pavardžių, rečiau – pravardžių: Abakų kaimo (Kretingos r.) pavadinimas siejamas su asmenvardžiu *Abakas*, Abarauskų kaimo (Lazdijų r.) – su *Abarausku*, Abarsių kaimo (Šiaulių r.) – su *Ebersu* ir t.t.²⁶ Bajorų ir turtingesnių valstiečių gyvenamų, kartais nuomojamų viensėdžių pavadinimai taip pat dažnai sutampa su įkūrėjų, savininkų ir gyventojų vardais. Šias gyvenamąsias vietas neretai išduoda pavadinimų priesaga *-išk-*.²⁷ Taip vadinti ir viensėdžiai, ir sodybų grupės, kurių gyventojus tarpusavyje siejo giminytės ryšiai; vienoms sodybų grupėms buvo lemta išaugti, kitos išliko kaip viensėdžiai, o trečios sunyko.²⁸

Lig šiol nėra ištirta, kaip ir kokius pavadinimus naujakuriai rinko pirmosios Lietuvos Respublikos žemės reformos metu suformuotoms gyvenamosioms vietoms. 1925 m. Žemės tvarkymo įstatymas Žemės ūkio ministerijai suteikė teisę keisti tvarkomų arba sutvarkytų žemės vienetų vardus (§75), taigi XX a. 3–4 dešimtmetyje Lietuvoje atsirado naujų kaimų pavadinimų, susijusių su aukštinama Lietuvos kariuomenės savanorių drąsa ir narsa, kartu pastebimai sumažėjo dvarų, kaimų ir viensėdžių pavadinimų, kilusių iš kitų kalbų žodžių. Jie buvo keičiami naujais, vadovaujantis to meto skoniu, *gražiais* pavadinimais. Antai 1926 m. Žemės reformos valdyba vietoje išparceliuoto Aleniškių dvaro Stačiūnų valsčiuje (Šiaulių apskritis) patvirtino Žalgirių, vietoje Čižiūnų dvaro Alvito valsčiuje (Vilkaviškio apskritis) – Žvangučių, vietoje Gustonių dvaro Naujamiesčio valsčiuje (Panevėžio apskritis) – Algirdiškių, vietoje Švedpuolio dvaro Žagarės valsčiuje (Šiaulių apskritis) – Švedlaukio kaimo pavadinimą.²⁹

Suvokiant kraštovaizdį žmonės svarbūs ne vien todėl, kad asmenvardžiai (vardai, pavardės, pravardės) glaudžiai susiję su gyvenamųjų vietų pavadinimais. Nuo kraštovaizdžio neatsiejami ir duomenys apie vietos gyventojų kilmę, socialinę padėtį, ūkį, verslus ir papročius (4 pav.). Antai Šventragių (Kelmės r.) šimtamečiai ažuolai mena senosios religijos šventvietę, o kaimo pavadinimas sutampa su vietos gyventojų pavarde, paliudyta XVI–XVII a. dokumentuose.³⁰ Prie žymiojo Vieštovėnų ažuolo (Plungės r.), dažniausiai vadinamo Mingėlos vardu, pasakojama, gyvena jau keletas Mingėlų kartų, kurių istorija neatsiejama nuo medžio senolio.³¹ (4 pav.)

Glaudžiais ryšiais su aplinkinėmis Subartonių kaimo (Varėnos r.) vietomis susijęs Vincas Krėvė-Mickevičius (1882–1954); rašytojas tapo Balyno ir Šarūno kalnų, Šarūno kapu vadinamo kalno, Gilšės ir Gelovinės ežerų, Ažuolu vadinamos Gelovinės ežero pakrantės istorijos dalimi.³² Tai, jog žmogaus ir vietos ryšys yra abipusis, patvirtina sielininkų kaimai ant Nemuno kranto, nuo seno grybaujantys Dainavos girios kaimų gyventojai, į šventes ant Šatrijos, Girgždūtės, Birutės ir kitų didžiųjų kalnų rinkęsi žemaičiai.

Ankstyvuosiuose rašytiniuose šaltiniuose mažai duomenų apie vienos ar kitos vietos gyventojus. Tam tikrą išimtį sudaro 1528, 1565 ir 1567 m. Lietuvos kariuomenės surašymai.³³ Seniausios bažnytinės gimimo, santuokos ir mirties metrikų knygos yra iš XVI a. pabaigos – XVII a. laikotarpio.³⁴ Inventorių, kuriuose pateikiami gyventojų (tarnybų) sąrašai, padaugėja XVII a.;³⁵ sudaromi ir atnaujinami mokesčių mokėtojų sąrašai. Paminėtinos 1540 m. Turku mokesčių knygos iš Klaipėdos, Tilžės ir Ragainės apskričių,³⁶ 1690 m. padūmės mokesčio rejestrai iš Vilniaus, Trakų vaivadijų ir Žemaičių kunigaikštystės.³⁷

Nuo XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios atsiranda galimybė į duomenis apie vietos gyventojus iš bažnytnių metrikų knygų žvelgti rankose laikant 1784 m. topografinius daugelio dekanatų aprašymus,³⁸ 1795–1800 m. Užnemunės³⁹ ir 1796–1802 m. Klaipėdos krašto topografines nuotraukas,⁴⁰ 1812 m. pavasarį Vilniaus braižykoje parengtus parapijų žemėlapius.⁴¹

Apie 1789 ir 1790 m. įvykusius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymus duomenų teikia tik apibendrintos statistinės lentelės ir vienintelė pirminė Kalvarijos parapijos gyventojų surašymo medžiaga, tačiau šią spragą didele dalimi kompensuoja 1795 m. revizijos duomenys.⁴² Taigi nuo XVIII a. pabaigos kraštovaizdžio tyrėjai gali plačiai remtis ne vien geografinių vietų, bet ir jų savininkų, naudotojų ir gyventojų tyrinėjimais. Per šimtmečius vietos gyventojai rašė ir tam tikru mastu teberašo kraštovaizdžio knygą, kuri atspindi jų poreikius ir interesus, jausmus ir kūrybą. Iki šiol šios dvi neatsiejamos tyrimų kryptys (vietos ir žmonės) dažniausiai buvo nagrinėjamos atskirai, vietoms trūko socialinės istorijos puslapių, o žmonių, šeimų ir giminių tyrinėjimams – geografinės perspektyvos.

5. Mikytų Alkos kalno (Plungės r.) šiaurinis šlaitas, kuriame stūksančio Velnio akmens niekuomet nepaliečia saulės spinduliai. 2011. Autoriaus nuotrauka.

6. Plūsčių piliakalnis (Kelmės r.). B. Buračo nuotrauka, XX a. pirmoji pusė. Iš Vytauto Didžiojo Karo muziejaus Archeologijos skyriaus rinkinių.

II. KRAŠTOVAIZDŽIO SKAITYMAS SU PATIRTIES ŽODYNU

Geologų, geografų, archeologų tyrimų metodus atspindi jų darbo rezultatai. Kraštovaizdžio tyrinėjimų apžvalga ir istoriografija – ne šio straipsnio uždavinys. Tačiau būtų klaidinga manyti, kad kraštovaizdžio knygą, vadovaudamiesi naujausiomis teorijomis, geba skaityti tik mokslininkai. Nepaisydami akademinių nuostatų ją skaito ir vietiniai gyventojai. Dažnai jie net pranašesni, nes gyvendami vietoje turi žinių, kurios kyla iš senosios kultūros gelmių, būna įgimtos arba perduotos – nugirstos, išklaustos, kartais suvoktos, išgyventos arba rekonstruotos.

Vietinės tradicijos kalba skaitomai kraštovaizdžio knygai būdinga santykinė chronologija, nusakant, kad viena buvo anksčiau už kita ir istorinės tiesos ignoravimas netgi tada, kai ši yra akivaizdi. Antai po Jogailos Lietuvą valdė Smetona, o sušalę Didžiosios Napoleono armijos kariai buvo laidojami priešistoriniuose pilkapiuose; kalbinių, tautosakinių ir archeologinių duomenų analizė apie prancūzmetį Lietuvoje rodo, jog istoriniai 1812 m. įvykiai „nutolo“ ir papildė lietuviškų legendų fondą praėjus šimtmečiui.⁴³

Trečiasis išskirtinis vietinio žinojimo bruožas, savo prigimtimi priešingas akademinėi tradicijai, yra mitiškumas. Tai reiškia, jog kalbant apie vieną ar kitą kraštovaizdžio dalelę nereikia papildomai aiškinti ir tikinti, kad taip buvo *iš tikrųjų*. Mitiškumas egzistuoja savaime, jis gali byloti ir apie siektinas vertybes, ir apie smerktinas ydas. Nemažiau svarbu tai, kad mitinė sąmonė kupina stebuklų, požemio miestų, varpų skenduolių ir daugelio kitų vaizdinių, kuriuos akademinė tradicija kaip kūrybos rezultatą vien klasifikuoja ir tipizuoja.

Akademinė ir vietinė tradicijos yra du kraštovaizdžio pažinimo būdai, kurie remiasi, atitinkamai, rašytine ir sakytine tradicija, tarpusavyje nesijungia, tačiau vienas kitą pripažįsta ir tai neretai kelia abipusį susidomėjimą. Be jokios abejonės, šiandien akademinė tradicija veikia vietinį žinojimą, o šis atkreipia mokslininkų dėmesį į neaprašytus kraštovaizdžio elementus, mažai žinomus kultūros reiškinius. Svarbiausia, vietinė tradicija geba visapusiškai išplėsti kraštovaizdžio tyrinėtojų akiratį, siūlyti naujas temas ir būdus joms pažinti. Straipsnio autoriaus – archeologo patirtis yra artima vietiniam žinojimui; tiriant kraštovaizdį pastaruosius du dešimtmečius nuolat ieškota dviejų minėtų tradicijų dermės. Ne visuomet įmanoma pasakyti, kuri iš šių tradicijų,

ieškant atsakymų į kylančius klausimus, yra svarbesnė, parankesnė ir įdomesnė.

Nesvarbu, kurį kraštovaizdžio pažinimo kelią rinktis, jie remiasi ne tik tam tikros rūšies žinojimu, bet ir *atmintimi*, kuri paprastai sąmoningai ugdoma ir branginama. Atmintis lemia vietinės tradicijos gyvybingumą, tai erdvė, kurioje vietos ir jų istorija yra apmąstoma, kuriama ir saugoma. Tokį pat svarbų vaidmenį atmintis vaidina akademinėje tradicijoje, nes tai patirties kaupimo būdas. Medis lauke, kryžius pakelėje, kapinių kalvai būdinga forma, kelio vingis ir dar *daug kas* gali būti suprasta, įminti, kitaip sakant, perskaityta, remiantis tyrėjo patirties žodynu. Patirtis yra kaupiama ir kaip tam tikri jūtimai, susiję su žeme, vandeniu, augmenija, oru, ir kaip vietų vaizdai, kurie saugomi atmintyje, o vėliau, keliaujant, yra nuolat iškeliami tam, kad juos būtų galima palyginti su supančia aplinka.

Vienas iš atminties ugdymo būdų yra vietų vaizdavimo žemėlapyje arba ortofotografijoje analizė, kitas – dienoraščio rašymas, trečiasis, ypač svarbus, – grįžimas į pažįstamas, gimtąsias, gyventas, kartą lankytas arba tirtas vietas. Šiuo atminties ugdymo būdu remiasi ir vietinė, ir akademinė tradicija.

Lankant vietas įvairiais metų laikais, skirtingais mėnesiais ir dienomis, šviesiu ir tamsiu paros metu, atsiranda galimybė apčiuopti vienos ar kitos vietos *laiką*, kuris pirmiausia svarbus ne didėjančio amžiaus, o tų laikotarpių ir akimirkų prasme, kuomet vieta labiausiai išsiskiria iš aplinkos, yra pripildyta gyvybės ir turinio. Antai istorinės vietos turi atmintinų, su jomis susijusių istorinių įvykių, o sakralinės – šventinių dienų kalendorių: mūšis tarp Lietuvos partizanų ir Raudonosios armijos karių Kalniškės miške (Lazdijų r.) įvyko 1945 m. gegužės 16 dieną, Žemaičių Kalvarijos (Plungės r.) Kryžiaus keliu maldininkai eina kasmet pirmąjį liepos dešimtadienį, o Daujėnų (Pasvalio r.) Šventabalos šaltinis yra lankomas per Sekmines. Tačiau svarbūs ne vien tik įvykiai ir švenčių ratas. Daugelis vietų turi tam tikrą *savo* laiką, kuris padeda jas geriau pažinti ir suprasti. Antai brastų ir kaimo maudynių vietų lengviausia ieškoti vasarą, šiltuoju metų laiku, o į pelkių salas patekti tuomet, kai raistai užšalę; Kaušų Aušrinės kalno (Šilalės r.) padavimai kalba apie rytmečio aušros nušviestą kalną, o Viekšnių krašte į šventąsias pušis saulė „sėdasi“ besileisdama, nušviesdama jų viršūnes vakaro žaros spinduliais.

Vietos turi ne tik laiką, bet ir tam tikrą mastelį, kurį tyrinėtojas turi nuspėti arba atrasti. Antai didžiuosius kalnus sunku apžiūrėti, aprėpti ir juo labiau nufotografuoti

iš arti. Kas kita akmenys ar šaltiniai – toliau atsitraukus jų nė nematyti.

Vietos apžiūrai bei fiksavimui svarbu ne tik tinkamas mastelis, bet ir perspektyva, iš kurios žvelgiama. Pasirinktas matymo kampas lemia, koks vaizdas bus išsaugotas atmintyje. Atsiradusi galimybė vietas matyti iš paukščio skrydžio – lėktuvo ar oro baliono dar labiau išplečia pasirinkimo galimybes. Vietos lankymas su rulete ir fotoaparatu rankose, su vedliu, vietiniu gyventoju ar išeiviu iš gimtojo kaimo, kartu yra stabtelėjimas arba *pabuvimas*. Pabrėžtina, kad užtrukus vietoje kiek ilgiau, ima keistis jos apšvietimas, detalių ryškumas ir krintantys šešėliai. Rytą šviesa paprastai stiprėja ir skaidrėja, vakare – silpnėja. Tačiau vakarinis apšvietimas ypatingas tuo, jog stipri šoninė šviesa pailgina šešėlius, išryškina, kartais net „išdegina“ viršutinę kalvos, medžio ar akmens dalį, apatinę gramzdindama į tamsą. Apšvietimas pirmiausia tyrinėtojiui parodo, kaip konkrečioje

7. Žadeikonių ąžuolas Kamaties upelio pakrantėje (Pasvalio r.), žvelgiant iš pietvakarių. Pasakojama, kad kitados šventą ąžuolą kertant išsiliejęs kraujas ir „tiek daug jo pribėgo, kad pasidarė pilnas Kamaties upelis“. 2009. Autoriaus nuotrauka.

vietoje juda saulė, kokia vietos orientacija pasaulio šalių atžvilgiu (5 pav.).

Vietos orientacija, kitaip tariant, padėtis, yra nulemtas, nekintantis dalykas, kuris prisideda prie išorinio vietos pažinimo ir veda tolyn, į simbolinių reikšmių lauką. Kas kita žmogaus sukurtos arba pakeistos vietos, tokios kaip pasodinta giraitė, iškastas tvenkinys, supiltas kalnas ar iš aplinkinių laukų surinktų akmenų parkas, kur galima pamatyti, kaip žmogus, orientuodamas kuriamą vietą, jai suteikė simbolinių reikšmių, susijusių su rytų, pietų, vakarų ir šiaurės kryptimis. Visos jos glaudžiai susijusios su saulės judėjimu.

Šiaurė yra tamsiausia ir šalčiausia, saulės nelankoma pasaulio šalis. Šiaurinė žvaigždė sakmėse apie Grįžulo Ratus yra vadinama pragaro kerte. Kas kita pietūs – dėl šviesos ir šilumos čia žmonės, gyvūnai ir augalai jaučiasi geriausiai. Šiaurės ir pietų poliūs susieja Paukščių takas, mitinėje pasaulėžiūroje – vaizdiniai apie mirusiųjų pasaulį ir paukščių keliones.

Rytuose tekanti saulė visuomet teikia gyvybę, stipriai sveikatą ir ilgina jaunystę. Į vakarų šalį saulės keliu keliauja mirusiųjų vėlės, o saulėlydis ženklina visa ko pabaigą.⁴⁴ Rytų – vakarų, atitinkamai saulėtekio – saulėlydžio ašis nuolat išnyra baltų kultūros žemėlapyje kaip veiksnys, lemiantis ir formuojantis religines apeigas, statybos papročius, mirusiųjų laidoseną. Rytų šalis vienodai svarbi ir krikščioniškajai Lietuvos kultūrai.⁴⁵

Tinkamas mastelis, pozicija, iš kurios matoma vieta, ir apšvietimas kraštovaizdžio tyrinėtoju parodo vietos siluetą arba siluetus ir dažnai padeda ją geriau suprasti, įminti vietovardžių arba vandenvardžių, su jais siejamų padavimų ir pasakojimų kilmę. Antai Lietuvos piliakalnių – įtvirtintų gyvenviečių ir medinių pilių vietų – siluetus formuoja pylimai, išlygintos aikštelės, statūs šlaitai, terasos (6 pav.). Šių vietų siluetai yra nepakartojami dėl proporcijų, simetrijos arba priešingai, asimetrijos.⁴⁶ Plačiai paplitęs, iš gilios senovės kylantis piliakalnių palyginimas su galva, pakaušiu, taip pat kepure arba šalmu. Toks pat akivaizdus piliakalnių ir bažnyčių panašumas: jų siluetai iškilūs, dominuoja apylinkėje. Piliakalniams būdingas stogą primenantis paviršiaus lygumas, bokštų vietą užimančios iškilūs pylimai, kuriuos paryškina išoriniai gynybiniai grioviai. Piliakalnių ir bažnyčių siluetų palyginimo rezultatus patvirtina padavimai apie piliakalniuose stovėjusias, nugrimzdusias, žemėmis apipiltas bažnyčias.

Atsitraukus tam tikru atstumu matomą vietos siluetą didele dalimi lemia jos forma, matmenys ir ypatingosios žymės. Tačiau santykį tarp silueto ir formos sunku tiksliai apibūdinti ir juo labiau nuspėti, mat šoninei perspekty-

vai virstant vertikaliąja (kai žvelgiama iš viršaus į apačią, arba iš apačios į viršų), vietos vaizdas iš esmės pasikeičia. Antai, šventos Kegrių miško (Mažeikių r.) pušies laja iš šono buvo lyginama su kepure arba skrybėle, o pažvelgus į šios pušies viršūnę iš apačios, ji atrodydavo kaip apskrita lėkštė.

Atrodo, kad senovės lietuvių kultūrai atstovaujantis žmogus turėjo dar vieną, šiandien sunkiai apibūdinamą matymo būdą, arba ypatingą vietos suvokimo jausmą, nes plokščių vietų – telkšančių ežerų, dirbamų laukų ar ganomų pievų formą jis gebėjo *tiksliai* suvokti ir pavadinti. Tą rodo maži Kaušeliais vadinami ovalo formos Aukštaitijos ežerėliai, į tauro ragus panaši Tauragno ežero forma, varpą primenanti Šiluvos pelkė, vadinama Varpelke ir daugelis kitų vietų.

Vietos formos negalima atsieti nuo matmenų – ilgio, pločio, aukščio ir tam tikrų ypatingų žymių arba savybių, kurios gali būti terasa kalno šlaite, įdubimas ant akmenų, ertmė tarp dviejų suaugusių medžio kamienų, upės gelmė, iš žemės mušančios (verdančios) šaltinio akys. Kraštovaizdžio tyrinėtojai teisūs, siekdami tiksliai išmatuoti vietą ir ją aprašyti. Tačiau negalima pamiršti, kad visuomet yra dar *kazkas*, ką sunku ir neįmanoma objektyviai išmatuoti, ką apie vieną ar kitą vietą, paprastai nežinodama akademinės tiesos, žino vietinė tradicija. Antai dirbamos žemės plotas nusakomas išauginto derliaus dydžiu, šienaujamos pievos – šieno vežimų skaičiumi; apie kalno aukštį dažnai byloja tai, kiek bažnyčių užkopus galima išvysti – vieną, tris, septynias ar dvylika.⁴⁷ Ateityje dar reikėtų tirti, kokie yra kalnų grožio kriterijai ir kurie jų tituluojami *gražiais*;⁴⁸ taip pat sunku kalbėti apie jausmų ir pojūčių pažinimą – antai Žarėnų apylinkėse (Telšių r.) platūs reginiai, atsiveriantys nuo kalnų, sukelia žmonėms *džiugesį*, todėl šios vietos dažnai vadinamos Linksmakalniiais.⁴⁹

Prie vietos matmenų taip pat priskirtini duomenys apie geomorfologiją, kitais žodžiais tariant, vietos kilmę, prigimtį ir sandarą. Mechaninės dirvožemio sudėties (pvz., smėlio, molio), uolienu (pvz., granito, titnago, smiltainio), įvairių ežerų ir upelių vandens parametrų ar miško medžių rūšies jokia būdu negalima atskirti nuo likusios informacijos apie vietas. Šiame kontekste abi tradicijos – ir akademinė, ir vietinė, yra vienodai atidžios, tačiau apie tą patį dalyką arba reiškinį dažnai kalba skirtingais būdais. Antai intensyvus kultūrinis sluoksnis su gausiais archeologiniais radiniais vietos žmogui tėra juoda žemė (plg. Juodžeminiu kalnu vadinamą Sokiškių piliakalnį (Ignalinos r.), Juodoju kalnu vadinamą Petraučiznos (Zarasų r.) piliakalnį); molio kalnus nusako Raudonkalnio, geležies rūdos dalelių vandenyje turinčius upelius – Rūdupio, lapuočių miškus – Baltmiškio, o spygliuočių

– Juodmiškio pavadinimai. Čia pat išnyra senosios pasaulėžiūros vaizdiniai, mat juodai žemę nudažyti gali tik anglis ir degėsi (tokia Migonių piliakalnio, Kaišiadorių r., aikštelės juodžemio kilmė), o vandenį raudonai – pralietas kraujas (taip aiškinama *Kraujupių* ir kai kurių kitų upelių kilmė) (7 pav.).

Būdinga, kad vietinė tradicija, užuot kreipusi dėmesį į dirvožemio klasifikaciją ar cheminę vandens sudėtį, šiuos matmenis neretai nusako remdamasi kvapu, skoniu arba garsu. Pavyzdžiui, Smardonės upelis prie Likėnų gydyklos (Biržų r.), Saldupio – prie Grabijolų (Elektrėnų sav.), Krokulės šaltinio – prie Užpalių (Utenos r.), Kragžlės šaltiniai – prie Riklikų (Anykščių r.) ir kt..

Baigiant vietų apžiūrą, kalbą apie jų matmenis ir grįžtant prie kraštovaizdžio knygos skaitymo su patirties žodynu, atkreiptinas dėmesys, kad vietos plotas nebūtinai sutampa su gamtinėmis jos ribomis. Tyrinėtoji labai svarbu sužinoti ir suprasti, kokias vietos ribas nustato jos pavadinimas. Tai yra, kalva ir atskiros jos dalys gali turėti daugiau negu vieną pavadinimą (pvz., Krėslu vadinama Vilkakalnio (Ignalinos r.) šlaite esanti terasa), vienu, tuo pačiu pavadinimu gali būti vadinamas ir akmuo, ir laukas, kuriame jis stūkso (plg. Ajočių Velniapėdį, Zarasų r.) ar upės dalis ir jos pakrantė (plg. Grinkiškio Alką Šušvės upėje, Radviliškio r.).

Kraštovaizdžio tyrinėtoji apibrėžus vietos ribas atsiranda galimybė kalbėti ir apie jas, atliekančias sienų vaidmenį, ir apie jungtis – upes, kelius, takus, brastas, tiltus, ožnugarius (ozus), kurie tarpusavyje susieja kelias vietas. Vienodai svarbios jungtys tarp gyvenamųjų vietų, teritorinių junginių, administracinių vienetų: viensėdžių, kaimų, dvarų, valsčių, žemių, kunigaikštysčių, parapijų, dekanatų.

Visuotinai žinoma, kad vietų paribiai ir jų sandūros pasižymi padidintu dėmesiu religijai: keliautojai sausuma arba upeiviai tokiose vietose (pvz., kryžkelėse, prie tiltų, brastų, upių rėvų) atlieka savitas apeigas. Krikščionybės epochoje atsirado paprotys ten statyti kryžius ir koplytėles. Tokio pobūdžio ribų ir *pakraščių* tyrinėjimai paprastai padeda išryškinti centrinės vietas. Jos nebūtinai reiškia matematinį vidurį, nes vietos padėtis ir vaidmuo yra daugelio įvairių aplinkybių suma.

Kraštovaizdžio knyga visuomet turi centrinę ir net kelias centrines vietas, kurios patenka į vienu metu akimis aprėpiamą plotą, nesistiebiant aukščiau, nesidairant į šalis. Tai gali būti medis senolis miško viduryje, riedulys atvirame lauke, ežeras tarp nedidelių kalvų ar aukščiau už kitus iškilęs kalnas. Dažnai kalnus išskiria ne vien aukštis. Neretai didesnę reikšmę turi jų vardai, padavimai, siluetas, forma, radiniai, papročiai, šventės ir apeigos. Neišsemiamas tokių pavyzdžių aruodas – piliakalniai. Be jokios abejonės,

tai vienos įdomiausių Lietuvos kraštovaizdžio vietų, jos pradant vieno ar kito krašto tyrinėjimus dažnai tampa ir jų atskaitos tašku. Toks pasirinkimas suprantamas ir paaiškinamas, nes piliakalnius ypač gerai žino vietinė tradicija. Kai kurios išimties susijusios su politinės istorijos įvykiais (pvz., Vilniaus krašto okupacija), gyventojų pasikeitimu arba jų išskeldinimu į naujas gyvenvietes.

Paminėtina, kad *centrinė vieta* nebūtinai reiškia vieną vietą ar objektą. Tai gali būti ir jų kompleksas (pvz., Medvėgalis, kur vienas greta kito stūkso net septyni kalnai). Tokiose vietose atsiranda terpė tam tikram veiksmui ir siužetui; vienodai įdomu klausytis padavimo, pasakojamo vietinio žmogaus, ir tyrinėtojo interpretacijos, kuri mėgina paaiškinti vietų tarpusavyje santykius bei priežastinius ryšius. Lietuvos kraštovaizdžiui ypač būdingi dvinariai kompleksai. Porose esančių vietų ryšiai gali būti tokie pat kaip tėvų ir vaikų, vyro ir žmonos, brolių ir sesių. Antai Užuguosčio apylinkėse (Prienų r.) stūkso Aukštojos ir Aukštojėlės kalnai; greta Valiulio akmens yra ir Valiulio tėvas (Molėtų r.); su Ažuluokesos Mergakalniu siejamas Bernų kalnas Molėtų pakraštyje; Skudutiškyje (Molėtų r.) telkšo Juodys ir Baltys (kitai – Kurmino ežeras); ant Žalpių akmens (Raseinių r.) yra Dievo ir Velnio pėdos.

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Lietuvos kraštovaizdis – geografinių, archeologinių, kalbinių, istorinių, etnografinių ir daugelio kitų tarpusavyje susijusių duomenų išmarginta knyga, kuriai būdinga nuolatinė miškų ir laukų santykio kaita, upių ir ežerų vandens lygio svyravimas. Rašytiniai šaltiniai apie kraštovaizdį kalba nuo XIV a. pabaigos, seniausi detalūs krašto žemėlapiai datuojami XVII a. Šimtmečiais kraštovaizdžio knygą rašė ir *vietiniai* žmonės. Duomenys apie jų kilmę, socialinę padėtį, ūkį, verslus ir papročius, dešimtys tūkstančių vietovardžių ir vandenvardžių yra neatšiejama kraštovaizdžio dalis, neišnaudota galimybė apie vietas kalbėti vietinių žmonių lūpomis.

Lietuvos kraštovaizdžio knyga tyrinėtojų rankose skaitoma skirtingais būdais. Viena archeologo patirties žodyno, su kuriuo supažindinama šiame straipsnyje, dalis parašyta sekant akademinę tradiciją, kitoje dėmesys telkiamas į tai, ką apie vietą, kurioje gyvena, žino vietinis žmogus. Galimybė jungti dvi tradicijas, dažnai skirtingais žodžiais ir būdais kalbančias apie vietas, yra labai patraukli ir svarbi.

Vieta yra ir tam tikras plotas, ir tam tikras tūris virš arba po žemės paviršiumi. Patirtis rodo, kad vietų tyrinėjimai neatsiejami nuo atminties ugdymo – žemėlapių analizės, dienoraščio rašymo ir gimtų, gyventų, kartą tyrinėtų vietų

lankymo. Daugelis vietų turi *savo* laiką, kuris svarbus siekiant jas geriau pažinti ir suprasti. Į tyrėjo užduotį taip pat įeina tam tikro mastelio, perspektyvos ir apšvietimo nustatymas. Tinkamas pasirinkimas atskleidžia vietos siluetą, formą, proporcijas, matmenis ir ypatingąsias žymes. Tokia pat svarbi vietos kilmė, prigimtis ir sandara; kvapams, skoniui ir garsams ypač dėmesingas vietinis žmogus. Be to, vietos visuomet turi dar *kažką*, ką sunku objektyviai išmatuoti, kas paprastai reiškiasi kaip jausmai ir jutimai.

Vietos plotas nebūtinai sutampa su gamtinėmis jos ribomis. Labai svarbu, kokį vietos plotą nustato pavadinimas. Apibrėžus vietų ribas kraštovaizdyje išryškėja *pakraščiai* ir *vidurys*. Tačiau centrinės vietos nebūtinai reiškia matematinį vidurį, nes jų padėtis ir vaidmuo yra daugelio įvairių aplinkybių suma.

NUORODOS

1. Plg.: DARVILL, T. The historic environment, historic landscapes, and space-time-action models in landscape archaeology. Iš: *The Archaeology and Anthropology of Landscape: Shaping your landscape*. Edited by P. J. UCKO & R. LAYTON. London & New York, 2005, p. 112. (1 leid. – 1999).
2. Žr.: HOSKINS, W. G. *The Making of the English Landscape*, with an Introduction and Commentary by Ch. TAYLOR. London-Sydney-Auckland, 1992. (1 leid. – 1955).
3. BUČAS, J. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. Vilnius, 1988.
4. *Akmens amžius Pietų Lietuvoje (geologijos, paleogeografijos ir archeologijos duomenimis)*. Ats. redaktorius V. Baltrūnas. Vilnius, 2001; *Ar tikrai Raigardas prasmego? Kompleksinių tyrimų duomenys*. Sudarytojas V. Baltrūnas. Vilnius, 2001; *Kultūrinio landšafto raida Žemaičių aukštumoje*. Sudarytojas M. Iršėnas. Vilnius, 2004; *Merkinės istorijos bruožai*. Sudarytojai A. Černiauskas, H. Gudavičius, V. Vaitkevičius. Vilnius, 2004; DAUGNORA, L., GIRININKAS, A., GUOBYTĖ, R., KISIELIENĖ, D., SIMNIŠKYTĖ, A., STANČIKAITĖ, M. Juodonyis ir Jaros apyžeris: gamta ir gyventojai. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2004, t. 26, p. 111–134; BAGDANAVIČIŪTĖ, I., MARMAITĖ, I., VALIŪNAS, J. Lietuvos pajūrio apgyvendinimas proistorėje: geologinio substrato įtakos tyrimai naudojant GIS. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2004, t. 26, p. 149–160.
5. Plg. DAUJOJYTĖ, V. *Patirties žodynas. Populiarioji literatūros fenomenologija*. Vilnius, 2010, p. 32–33.
6. Plačiau žr.: PILIČIAUSKAS, G., JURKĖNAS, D., LAURAT, T. Neandertaliečiai Lietuvoje? Prielaidos, tyrimai ir perspektyvos. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2011, t. 37, p. 9–24.
7. *Lietuvos TSR atlasas*. Red. kolegijos pirmininkas A. Drobnyš. Maskva, 1981, p. 118–119; plg.: *Lietuvos TSR fizinė geografija*. Atsakingasis red. A. Basalykas. Vilnius, 1958, t. 1, p. 458–466.
8. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas. I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai*. Redagavo R. Rimantienė. Vilnius, 1977, t. 3, p. 5–18; ЦИМЕРМАНИС, С. Я., МОРКУНАС, В. И. Об историко-этнографических областях в Латвии и Литве во второй половине XIX вв. Ис: *Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов*. Рига, 1980, с. 9–45; VĒLIUS, N. *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*. Vilnius, 1983; MOTUZA, G., GIRININKAS, A. Lietuvos geologinė sandara ir etnogenezė. Iš: *Vakarų baltų archeologija ir istorija. Tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Klaipėda, 1989, p. 1–12; ŠIMĖNAS, V. Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis. Iš: *Etnogenezė ir etninė istorija*. Ats. redaktorė R. VOLKAITĖ-KULIKAUSKIENĖ. Vilnius, 1997, p. 39–63; SEIBUTIS, A. *Eminės paleogeografijos pradmenys. Baltiškųjų kraštavardžių kilmės mįslės*. Vilnius, 2002, p. 17–22; BRAZAITIS, Dž., PILIČIAUSKAS, G. Gludinti titnaginiai kirviai Lietuvoje. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 29, p. 77–86; LANG, V. Archaeological cultures and ethnic history: some examples from the East Baltic Early Iron Age. Iš: *Interarchaeologia*, 2005, Vol. 1, p. 24–26.
9. ŠATAVIČIUS, E. Margių „Salos“ gyvenvietės tyrinėjimai. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, p. 67–69.
10. JABLONSKIS, I. Sūdėnų pilkapiai. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1984 ir 1985 metais*. Vilnius, 1986, p. 47–49.
11. ABARAVIČIUS, G. Mošos (Naujasodu) pilkapyno kasinėjimai 1994 metais. Iš: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 77–78.
12. *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig, 1863, Bd. 2, s. 664–708; BIRŽIŠKA, V. Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž. Pirmoji dalis: keliai į Žemaičius. Iš: *Praeitis*, 1930, t. 1, p. 1–63.
13. Plg.: ABRAMAVIČIUS, V. *Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas*. Vilnius, 1963.
14. SAMAS, A. *Žemėlapiai ir jų kūrėjai*. Vilnius, 1997, p. 166–170; RAGAUSKIENĖ, R.; KARVELIS, D. *1645 m. Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis*. Vilnius, 1997, p. 13–29. Šis kartografas – ir reikšmingų XVII a. antrosios pusės Mažosios Lietuvos žemėlapių autorius (SEIBUTYTĖ, R. Kleinlitauen auf den Preußischen Karten des 18. Jahrhunderts. Iš: *Annaberger Annalen*, 2007, Nr. 15, s. 91–94).
15. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinės vėliavos ir žemėlapiai. UNESCO Pasaulio paveldo komiteto 30-osios sesijos tarptautinės parodos katalogas. Taikomosios dailės muziejus*. Vilnius, 2006 m. liepos 7 d. – spalio 15 d. Sudarytojas R. Černius. Vilnius, 2006, p. 56–73.
16. VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*. Vilnius, 2006, p. 330, 373–374, 616–617, 644–645.
17. VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius, 1998, p. 70–71.
18. Plačiau žr.: GURSKIENĖ, E. 1863 metų sukilėlių kapas (Lenkapiai). Iš: *Kraštotyra*. Vilnius, 1970, p. 75–78.
19. VAITKEVIČIUS, V. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius, 2003, p. 90–98.
20. TVAURI, A. Cup-marked stones in Estonia. Iš: *Folklore*, 1999, Vol. 11, p. 143–149.
21. *Lietuvos vietovardžių žodynas. A–B*. Vilnius, 2008, t. 1, p. XV.
22. Istorinio Mosėdžio valsčiaus Kretingos apskrityje duomenys paimti iš *Lietuvos žemės vardyno* anketų, užpildytų 1935–1937 m. (saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje).
23. Plačiau žr.: ALMONAITIS, V. *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*. Kaunas, 1998, p. 67–70.
24. СЕДОВ, В. В. Ятвяжское племя Дейнова. Ис: *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии*, 1968; ŽULKUS, V. Migration in Žemaitija in den 13.-16. Jahrhunderten. Iš: *Archaeologia Baltica*, 1995, Vol. 1, s. 156–173; OCHMANSKIS, J. Kitų etninių grupių Lietuvos gyventojai XIII ir XIV a. Iš: *Senoji Lietuva*. Vertė R. Griškaitė ir O. Mickevičiūtė. Vilnius, 1996, p. 72–82; DUBONIS, A. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*. Vilnius, 1998, p. 46–53, 60–67.
25. Istorinės viensėdžių pavadinimų formos nurodomos pagal topografinį Vilniaus gubernijos žemėlapi M 1: 126 000 (1865/1902, lapas XII–5).
26. *Lietuvos vietovardžių žodynas*, p. 1–2; plg. БИРЬЛА, М. В., ВАНАГАС, А. П. *Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы*. Мінск, 1968.
27. Plg.: „Vardas kiemo didžio ar mažo visados buvo vadinamas nuo to, kurs jį buvo įkūręs: ir taip jei Stankus, jo kiemas, arba namai, vadinos Stankiške, jei Miknius – Mikniške, jei Ruklys – Rukiške ir taip toliau“ (DAUKANTAS, S. *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*. Parengė B. Vanagienė. Vilnius, 1993, p. 36).

28. Plg.: VAITKEVIČIUS, V. Gervėčių sala istorijos tėkmėje. Iš: *Liaudies kultūra*, 2011, Nr. 5, p. 28–29.
29. Išparceliuotų dvarų pavadinimų pakeitimas kaimais. Iš: *Výriausybės žinios*, 1926, Nr. 228, p. 6.
30. VAITKEVIČIENĖ, D., VAITKEVIČIUS, V. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. Iš: *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 316.
31. Žr.: VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija...* p. 262–263.
32. 2010, 2012 m. V. Vaitkevičiaus lauko tyrimų duomenys.
33. Beje, 1528 m. Lietuvos kariuomenės surašymas – tai visuotinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymo, kurio pirminių duomenų neišliko, santrauka (plačiau žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga I*. Parengė A. Baliulis, A. Dubonis. Vilnius, 2006).
34. Plačiau žr.: ASADAUSKIENĖ, N. Šeimos istorijos rekonstrukcijos šaltiniai: bažnytinės metrikų knygos. Iš: *Lietuvos lokaliųjų tyrimų padėtis. Mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2005, p. 94–98. (Straipsnyje nepamainėtos seniausios – Jonišio parapijos metrikų knygos, pradėtos rašyti baigiantis XVI amžiui).
35. Žr.: *Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas*. Sudarė V. Abramavičius. Vilnius, 1963.
36. DIEHLMANN, H. H. *Die Türkensteuer im Herzogtum Preussen 1540. Memel – Tilsit*. Hamburg, 1998, Bd. 2; DIEHLMANN, H. H. *Die Türkensteuer im Herzogtum Preussen 1540. Ragnit – Insterburg – Georgenburg und Saalau*. Hamburg, 2008, Bd. 3.
37. *Metryka Litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.* Opracował A. RACHUBA. Warszawa, 1989; *Metryka Litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.* Opracował H. LULEWICZ. Warszawa, 2000; *Metryka Litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo Żmudzkie 1690 r.* Opracował G. BŁASZCZYK. Warszawa, 2009.
38. *Dekanat Wilkomierski R^u. 1784*. LVIA Senųjų aktų rinkinys, byla 19254; *Dekanat Trocki R^u. 1784*. LVIA Senųjų aktų rinkinys, byla 19248; *Dekanat Poboyski R^u. 1784*. LVIA Senųjų aktų rinkinys, byla 18580 ir kt.
39. *Krieges-Karte der Provinz Neu-Ost-Preussen (...) Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800*. Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz.
40. *Karte von den Provinzen Lithauen, Ost und West Preussen u. d. Netz Distrikte (...) Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796–1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt (...)*. Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz.
41. *Atlas de district de Braslaw*. LVIA f. 525, ap. 8, b. 1579; *Atlas de district de Telsze*. LVIA f. 525, ap. 8, b. 1580; *Atlas de district de Szawle*. LVIA f. 525, ap. 8, b. 1581; *Atlas de district de Kowno*. LVIA f. 525, ap. 8, b. 1582; [Be pavadinimo]. LVIA f. 525, ap. 8, b. 1386.
42. JASAS, R., TRUSKA, L. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymas 1790 m.* Vilnius, 1972, p. 7–23.
43. JUODIS, M. *1812 m. Napoleono žygio per Lietuvą refleksijos kalboje, tautosakoje ir archeologijoje*. Istorijos bakalauro darbas, apgintas KU Istorijos katedroje. Klaipėda, 2009.
44. Plačiau žr.: VAITKEVIČIENĖ, D. *Ugnies metaforos. Lietuvių ir latvių mitologijos studija*. Vilnius, 2001, p. 119–156.
45. Plg.: LAUŽIKAS, R. Some cosmological aspects of Catholic churches in Lithuania. Iš: *Archaeologia Baltica*, 2008, Vol. 10, p. 200–206.
46. Žr.: BURAČAS, B. *Lietuvos piliakalniai*. Sudarytojas G. Grižas. Vilnius, 2011.
47. Plg.: VAITKEVIČIUS, V. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija...* p. 327.
48. „Ot gražus kalnas!“ – 2012 m. kovą, vesdamas prie Šarūno kalno Subartonių miške, tarė subartoniškis Zigmas Kindaris, tačiau nesugebėjo paaiškinti, kur slėpi šios vietos grožis (autorius lauko tyrimų duomenys).
49. Plg.: „Vieni sako, kad ant to kalno stovėdama karalienė Jadvyga pasakiusi: „linksma kalniukas“ (matyti plati apylinkė). Kiti – kad nuo jo linksma važiuoti, nes arkliai greitai lekia, todėl ir Linksma-

kalnis“ – Butkų k., Žarėnų vls., Telšių apskr. Iš: *Lietuvos žemės vardyno* anketa, kurią 1935 m. užpildė Žarėnų pradžios mokyklos mokytojas J. MIKALAIUSKAS (saugoma Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje).

Straipsnis parengtas pranešimo „Kraštovaizdžio skaitymas“, skaityto 2012 m. kovo 3 d. seminare „Prigimtinės kultūros paradigma“ Užutrakyje, pagrindu.

Reading the landscape with the dictionary of experience

Vykintas VAITKEVIČIUS

Geological and archaeological investigations testify to the evolution of the Lithuanian landscape after the end of the last ice age, about 10,000 B.C.; written sources on the landscape date back to the end of the 14th century, and the oldest detailed maps are dated to the 17th century. For centuries, the book of the landscape was written by the local people. Details about their origin, social status, farms, businesses and traditions, tens of thousands of place names and hydronyms, are all an integral part of the landscape.

The book of the Lithuanian landscape, which is characterized by continuous change in the relationship between forests and fields, the variation of the water level in rivers and lakes, in the hands of scholars is read in different ways. One is the dictionary of the archaeologist's experience, with which we are introduced in this article and which is written following the academic tradition; the other focuses on what about the place is known by the local people. The possibility to combine the two traditions, often with different words and ways in speaking about the same place, is very attractive and important.

Place is a certain area and of a certain volume above or below the ground surface. The place does not necessarily coincide with natural boundaries – it is important what area the name itself determines. In defining the limits of the place, from the landscape emerges the *periphery* and *centre*. However, the central parts don't necessarily mean the mathematical centre, because their role and location are the sum of many different circumstances.

Experience shows that the research of places is concurrent to memory training – map analysis, diary writing and site visits. Many places have their *own time*, which is important in trying to better know and understand them. The investigator's task includes defining the scale, perspective and lighting. Proper site selection reveals its silhouette, shape, proportions, dimensions and special marks. Equally important is the place's origin, nature and texture: local people are especially attentive to odour, taste and sound. Moreover, the place always has *something else*, which is difficult to objectively measure, and which commonly manifests as feelings and sensations.

Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84, LT-92294, Klaipėda, el. p. vykintas.vaitkevicius@gmail.com

Gauta 2012-02-06, įteikta spaudai 2012-08-16

Publikaciją remia Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondas.